

Sándor Klára: A székely írás reneszánsza

(Budapest: Typotex Könyvkiadó, 2017), 311 l.

Az itt bemutatandó kötet egy három évtizedes kutatói út újabb állomása. Sándor Klára 1987 óta foglalkozik a székely írás történetével. Első komoly publikációja e tárgyban 1991-ben jelent meg (*A Bolognai Rovás emlék* [Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1991]), melyben a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-gyűjteményében található székely rovás-emlék részletes filológiai és nyelvtörténeti elemzését találjuk. Jelen kötet közvetlen előzménye *A székely írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó, 2014) című kötet, melyben a szerző a székely írás korai történetét, lehetséges török kapcsolatait, valamint a 10. századból származó más Kárpát-medencei írás emlékekkel való viszonyát tárgyalta. A sorozatnak e recenzió tárgyát képező utolsó kötete a székely írás 13–17. századi kultúrtörténetét mutatja be, két kérdést állítva a középpontba: 1) Hogyan alakult ki a székely írás kultusza Mátyás udvarában? 2) Milyen szerepet játszhattak e kultusz feltámasztásában és a 17. század végéig tartó további hagyományozásában a ferencesek?

Sándor Klára könyvének első fejezete a *Nikolsburgi Ábécé*re vonatkozó legújabb kutatási eredmények összefoglalását tartalmazza. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert 2011-ben Szelp Szabolcsnak köszönhetően előkerült az az ősnymtatvány, melyből 1933-ban kimetszették a rovásírásos emléket tartalmazó pergament. Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (Nürnberg: 1483) című ősnymtatványa jelenleg a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum könyvtárában található.

Sándor Klára bemutatja az ősnymtatvány eltűnésének és megtalálásának izgalmas történetét, majd felvázolja azt a tágabb és szűkebb kontextust, amelyben a *Nikolsburgi Ábécé* keletkezett. A forráskötet megtalálásának legfontosabb eredménye az, hogy sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani a székely ábécé lejegyzőjét, és ezáltal meghatározni azt is, hogy a *Nikolsburgi Ábécé* csak 1483 után keletkezhetett. A lejegyző nem más, mint az ősnymtatvány első tulajdonosa, Philipus de Penczicz morva nemes, akiről ugyan nem sok adat maradt fenn, de annyi mégiscsak, hogy meg lehessen állapítani azokat a magyar kapcsolatokat, melyek révén a székely írás Penczicz érdeklődésének homlokterébe került. Sándor Klára meggyőzően érvel amellett, hogy ezek a magyar kapcsolatok a budai királyi udvar felé mutatnak.

Azt, hogy létezett egy humanista mozgalom a székely rovásírás körül, már többen is felvetették (pl. Róna-Tas András, Horváth Iván). Hogy ennek gyökerei Mátyás udvarába nyúlnak vissza, azt elsősorban Róna-Tas András hangoztatta. Mielőtt azonban eljutnánk Mátyás udvaráig, egy kissé hosszú (húsz oldal) bevezetésen kell átverekednie magát az olvasónak. Ebben a szerző a középkori magyarországi történetírás főbb kérdéseit tárgyalja időben visszafele haladva: előbb van szó Thuróczyról, Ransanusról és Bonfiniról, utána a Képes Krónikáról és Anonymusról stb., míg végül eljutunk Kézai Simon krónikájáig. Kézai szerepeltetése a székely írásról szóló monográfiában teljességgel érthető és szükséges is, hiszen a *Gesta Hungarorum*

az első olyan írott forrás, mely foglalkozik a székelyek írásával. Kézai azt állította, hogy a székelyeknek nincs önálló írásuk, hanem a románoktól vették kölcsön betűiket: „non tamen in Pannonia, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt [a székelyek], unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur”. (*Scriptores rerum Hungaricarum* [SRH], 1 ed. E. Szentpétery [Budapest, Typ. Univ.], 153.) Kézai beszámolója kapcsán Sándor Klára vitatkozik Püspöki Nagy Péter azon állításával, hogy „Kézai följegyzése valójában az ortodox kereszténységre tért vlahok (románok) által használt ósláv írásra vonatkozik” (92). Püspöki Nagy szó szerint értelmezte Kézai szövegét, és valóban úgy vélte, hogy a székelyeknek nem volt saját írásuk, hanem az általuk használt betűket a románoktól vették át: „A krónikás tehát nem a székelyek, hanem a vlahok, azaz az oláhok írásáról szól. [...] Kézai ismertetett helye nem tekinthető tehát a 'rovásírás' első említésének éppen úgy, mint az ő nyomában járó Kálti Márk sem.” (PÜSPÖKI NAGY Péter, „A 'rovásírás' írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében”, in *Magyar Herold Forrásközlő, Családtörténeti és Címertani évkönyv, 1, A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181-1981*, szerk. KÁLLAY István [Budapest: ELTE BTK, 1984], 22.) Püspöki Nagy tehát teljes mértékben elfogadta az *intentio auctoris*t, mert Kézai valóban azt akarta üzeni, hogy a székelyeknek nincs saját írásuk, hanem a románok cirill betűit használják. Sándor Klára két érvet hoz fel Püspöki Naggyal szemben: 1) „Semmi nyoma annak, hogy a székelyek valaha a latin és a székely betűkön kívül bármilyen más ábécét használtak volna.” 2) „A 13. század végéről – tehát Kézai idejéből – viszont a székely írásnak van már emléke.” (92). Az

első érv teljesen helytálló, jóllehet kerültek elő Székelyföldről olyan 17–18. századi rovásírásosnak hitt emlékek, melyekről később kiderült, hogy azok valójában cirill betűkkel készültek: pl. Kovásznáról egy feliratos fenyőfa mestergerenda, a cirill betűkkel rótt 1735-ös évszámot tartalmazza; vagy a homoródkarácsonyfalvi 1677-ben készült szarvasagancs löporszaru, mely cirill betűkkel egy román személynevet örökít meg: Sta(n)ciul Lăcăt(u)ș (vö. BENKŐ Elek, „Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz”, *Magyar Nyelv* 90, 2. sz. [1994]: 166–167). Ezeket nyilván nem székelyek, hanem Székelyföldre vetődött románok írhatták, de ettől függetlenül arra kiváló bizonyítékok, hogy a cirill betűs „rovások” a székely „rovásírásos” emlékeket tartalmazó anyagokhoz kísértetiesen hasonló hordozókon (mestergerenda, löporszaru) bukkannak fel.

Sándor Klára második érve több kérdést is felvet, melyeken általában a székely írás kutatói átsiklanak. Kétségtelen, hogy Benkő Elek régészeti kutatásainak következtében elfogadhatjuk azt, hogy datálható néhány rovásfelirat már a 13–14. századra (tehát elvben Kézai Simon korára) is: a homoródkarácsonyfalvi, vargyasi, székelydályai (13–14. század); székelyderzsi, gelencei, bági (15. század). E „nyúl farknyi” (Horváth Iván) feliratok azonban semmilyen történeti értesülést nem nyújtanak, hisz a vargyasit kivéve (melynek talán van elfogadható olvasata) még egyiket sem sikerült megfejteni. A helyzet nagyban hasonlít a nem Székelyföldről származó írásos jeleket tartalmazó egyéb leletek esetéhez – Nagyszentmiklósi Kincs, Szarvasi Tűtartó stb. – melyeket úgyszintén nem sikerült eddig megfejteni. Olyan kevés jelet tartalmaznak ezek a feliratok, hogy nem lehet belőlük teljes ábécét kikövetkeztetni.

Ezért olvasásuk óhatatlanul a későbbi – a *Nikolsburgi Ábécé* alapján csakis 15. század utáni – ábécék felől történik, ami meghatározza az eredményt. Természetes, hogy az ismert ábécé betűit szeretnénk belelátni a még megfejtetlen feliratokba is, de mi a garancia arra, hogy a 15. századtól ismert rovásjeleket tartalmazzanak a 13–14. századi leletek is? Ráadásul kétszáz év alatt még a latin betűs írás is változott (egy 15. századi betű nem úgy néz ki, mint egy 13. századi), vajon változott-e, s ha igen mennyit, és hogyan a székely írás? Sajnos ilyen csekély számú, bizonytalan megfejtésű lelet alapján csak feltenni tudjuk ezeket a kérdéseket, megválaszolni nem.

De tegyük fel, hogy valóban készültek már a 13. század végén székely írással feliratok Székelyföldön. A rovásírás-kutatás akkor is adós maradt eddig annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy ezekről miként szerzett tudomást Kézai Simon. Nagy Géza elképzelhetetlennek tartotta, hogy a székelyek rovásírásukat a „műveletlen” románoktól vegyék át, ezért azt bizonygatta, hogy a Kézai által említett *Blackis* szó nem is a románokat, hanem a *bulákok*knak nevezett volgai bolgárokat jelölte, azaz a blakok nem románok, hanem bolgárok. (NAGY Géza, „Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyükhöz”, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, 2, [1891]: 211–213. Lásd még: MAKKAY János, „Siculica Hungarica – Nagy Gézától László Gyuláig”, *Acta Siculica*, 2, [2008]: 230.) Később Sebestyén Gyula is képtelen mendemondának minősítette Kézainak a románoktól való székely íráskölcsönzésre vonatkozó állításait. (SEBESTYÉN Gyula, *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata* [Budapest: Athenaeum, 1903], 3.) Az ügyben napjainkban is születnek újabb és újabb elméletek, így

például Komlóssy Gyöngyi úgy véli, hogy Kézai (és az őt követő *Képes Krónika* szerzője) „nem a szláv egyházi nyelv cirill betűiről, hanem a botokra vésett számrovásról” írt, „melyet a gondjaira bízott állatok számontartására használtak” a 13. századi székelyek. (KOMLÓSSY Gyöngyi, „Ősi betűk – mitikus történelem,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 [2006]: 530.)

Sándor Klára azt állítja, hogy Kézai értesülései ugyan igen pontatlanok, de a szerző mégiscsak a székely ábécéről beszél a szóban forgó helyen. Honnan és hogyan szerezte Kézai e pontatlan értesüléseit? Tudjuk, hogy sohasem járt nemhogy a Székelyföldön, de még Erdélyben sem. Azt is tudjuk Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmánya óta, hogy Kézai krónikájának az a része, ahol a székelyek és a románok írásáról beszél, nem egy korábbi forrás imitálása, hanem a szerző önálló alkotása. A rejtély megoldására véleményem szerint a legelfogadhatóbb ötlettel eddig Makkai László állt elő. Mivel egyetlen rovásírás-kutató munkájában sem láttam, hogy hivatkozna Makkai véleményére, úgy gondolom, nem árt egészében idézni azt: „Az erdélyi románok cirill betűs szláv írásbeliségére az első ismert adatot Kézai Simon 1280 körüli krónikájában olvashatjuk, aki elmondja, hogy a székelyek Attila halála után Erdélybe menekültek, s ott a hegyek közt éltek a románokkal, akiknek betűit használják. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy *Kézai látott* cirill betűs román (szláv nyelvű) és rovásírásos székely (magyar nyelvű írást), de *egyiket sem tudta olvasni*, viszont az ótörök székely rovásírásba bekerült néhány görög és glagolita betű által megtévesztve, a kétféle írást azonosította.” (*Erdély története* I, főszerk. KÖPECZI Béla [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988], 405; kiemelések tőlem.) Hogy Makkai ötle-

te lehet jelenleg a legvalószínűbb magyarázat Kézai székely-román betűs elméletére, azt az is megerősíti, hogy Benkő Elek – Makkai véleményének ismerete nélkül – szintén hasonló eredményre jutott: „Kézai hallomásból tudhatott valamit a székelyek írásáról, mely írás románoktól történt átvétele nyilvánvaló képtelenség. Ugyanakkor tény marad, hogy a székely rovásírás nem szakember számára összetéveszthető a románok cirill betűs régi írásával, s e tévesztést a rovásábécé cirill – de nem román – eredetű jegyei csak elősegítették, nemcsak Kézainál, de, mint a fenti példából láttuk, napjaink kutatásában is.” (BENKŐ Elek, „Régészeti megjegyzések a székelyföldi rovásfeliratokhoz”, *Magyar Nyelv* 90, 2. sz. [1994]: 168.)

Vajon ki lehetett az a nem szakember, aki Kézai korában összetévesztette a székely rovásírást a románok által használt óegyházi szláv ábécé betűivel? Nem véletlenül emeltem ki dőlt betűvel Makkai szövegében a fenti két részt. Nehezen képzelhető ugyanis el az, hogy az Erdélyben soha meg nem forduló Kézai maga lehetett ez a képzetlen szakember. A hipotézis felvázolásához mindig célszerű abból kiindulni, amit biztosan tudunk, majd jelezni azt, hogy melyik pont után következnek a feltételezések. Biztosan tudjuk, hogy 1) a 13–14. századi rovás emlékek mindegyike templomokból került elő; 2) mindegyike jól körülhatárolható helyről, Udvarhelyszék déli peremvidékéről, mintegy 30 km átmérőjű területről származik; 3) a 13. század végéről nincs egyetlen a románokkal kapcsolatba hozható cirill betűs óegyházi szláv szöveg sem; 4) tudjuk viszont, hogy Erdélyben épp ekkor kezdenek megjelenni a románok, akiknek kenézei Dél-Erdélyben felépítették az első templomokat; 5) cirill betűvel készült óegyházi szláv fel-

iratokkal csakis ezekben a templomokban lehetett találkozni a korban.

Hipotézis, első szint: azt a híresztelést (*uti perhibentur*) – amely, ahogyan azt Kézai írja, saját fülébe is eljutott –, hogy a székelyek írásukban a románok óegyházi szláv cirill betűit használják, olyan személy kelthette, aki egyaránt megfordult székely és román templomban is. Minden bizonnyal latin műveltségű egyházi személy (pap, de még inkább szerzetes) lehetett, akinek feltűnt ugyan a két írás első látásra is hasonló volta, de valójában egyiket sem tudta elolvasni. Hipotézis, második szint: ha a legkorábbi székely rovásírásos emlékek Udvarhelyszék déli részében vannak, akkor ezen templomok valamelyikében fordulhatott meg a feltételezett informátorunk. Szláv feliratokat tartalmazó román templomokat a 13. század végén szintén Dél-Erdélyben (Hátszeg, Fogaras környéke) találhatott utazónk. Hipotézis, harmadik szint: a híresztelés forrása a kerci kolostor egyik cisztercita szerzetese lehetett. Karácsonyi János már 1913-ban pontosan megnevezte azt a kerci cisztercita szerzetest, akitől Kézai a székelyekre vonatkozó információkat vette: Bertót avagy Bertoldus. (KARÁCSONYI János, „Kitől hallotta Kézai az erdélyi székelyekre vonatkozó híreket?”, *Századok*, 47 [1913]: 394.) Kézai informátorának pontos megnevezésével ugyan óvatosabb lennék, mint Karácsonyi, de abban mindenképp egyetértek vele, hogy a hírforrást Kercen érdemes keresnünk. Kerc környékén már a 13. század elejétől éltek románok, az 1241. évi tatárjárás után pedig még többen települtek be. (BINDER Pál, „Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei [13–14. század]”, *Századok* 129 [1995]: 1130–1131, 1138.) Kerctől az udvarhelyszéki templomok

mindössze 80–100 km-re található, tehát nem volt lehetetlen egy szerzetes számára bejárni ezt a vidéket. Az is lehet, hogy nem szerzetes, hanem a kerci építő- és kőfaragó műhely valamelyik tagja lehetett a szóban forgó személy, hiszen tudjuk, hogy a kerci mesterek több korabeli erdélyi templomban is dolgoztak. Ráadásul a királyi udvar és a kerci kolostor (később apátság) között épp akkor lehetett a legintenzívebb a kapcsolat, amikor a királyi udvarban dolgozó Kézai elkezdte írni krónikáját, 1280–1282 között ugyanis Kun László épp a kerci kolostorban őrizte a koronát. (ENTZ Géza, „Le chantier cistercien de Kerc (Cîrța)”, *Acta Historiae Artium* 9 [1963]: 3–39.)

Mindezek után még egy kérdést érdemes feltennünk Kézai tudósítása kapcsán: miért részesítette előnyben a románok írását, és miért írta azt, hogy a székelyek voltak a betűk kölcsönvevői? Mert ha valóban arról van szó, hogy valaki „nem szakember” összetévesztette a két írást, attól még Kézai írhatta volna azt is, hogy a cirill betűvel író románok vették át a székelyektől a rovásírást. Ezáltal persze nyomban a székely írás ősi voltát, valamint a székelyek és a magyarok közös őseinek, a hunoknak írásismeretét és így műveltségbeli fölényét is hangsúlyozhatta volna a magyar krónika. E kérdésre magam sem tudok kielégítő választ adni, de úgy vélem, annak, hogy Kézai kihagyta ezt a „ziccet”, volt valami oka. A válasz talán abban keresendő, hogy Kézai, jóllehet a magyarokhoz hasonlóan a székelyeket is a hunoktól származtatta, a székelyeket mégsem tartotta ugyanolyan jó hunoknak, mint a magyarokat. Kézai egyik legfőbb érték kategóriája a vérségi tisztaság, a „pura Hungaria” volt. Azaz szemében azok a hun-magyarok voltak a legértékesebbek, akik ősidők óta megőrizték vérségi, nemzetségi tisztaságukat,

és nem keveredtek más népekkel. A tiszta, „törzsökös” magyarokkal szemben vannak az idegenekkel keveredett korcs *natiók* (*missitalius exterarum nationis*), melyeket általában negatív felhangokkal emleget Kézai. (Szűcs Jenő, „Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában”, *Századok* 107 [1973]: 621–622, 641; VESZPRÉMY László, „Kézai Simon a 'fajtisztá' Magyarországról”, *Magyar Könyvszemle* 109 [1993]: 430–431.) A hun-székelyek kapcsán Kézai kétszer is előhozza a keveredés ügyét. Egyszer Csaba révén, akiről azt írja, hogy amikor Görögországból visszatért Szkítiába, s kérkedni kezdett anyja előkelőségével (aki a görög császár leánya volt), a „hunok nemessége megvetette, mondván: nem igazi fia Szkítiának, csak afféle jövevény, idegen népség gyermeke”. (KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, *Milleniumi Magyar Történelem, Források*, [Budapest: Osiris Kiadó, 2001], 102.) Másodsorra pedig épp a székelyek írása kapcsán, akikről, ahogyan azt találóan írja Sándor Klára is, világosan azt állítja, hogy „keveredtek a vlahokkal, írásuk e keveredés nyoma, nem pedig szkíta örökség” (92).

Kézai eljárásának súlyossága akkor válik nyilvánvalóbbá, ha nyomon követjük a *Gesta* ezen szöveghelyének későbbi recepcióját, ahogyan azt Sándor Klára meg is teszi. A *Képes Krónika* még szó szerint hozza Kézai szövegét, Thuróczy viszont már teljesen átírja azt: „Ezek a székelyek azon hunoknak a maradékai, akik az első vonalban jöttek be Pannóniába, és minthogy az ő népük, azóta sem keveredett idegen vérrel, mind erkölcsükben szigorúbbak, mind pedig a földek felosztásában nagyon különböznek a többi magyartól. Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és

papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.” (THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. BELLUS Ibolya, KRISTÓ Gyula, Milleniumi Magyar Történelem, Források [Budapest: Osiris Kiadó, 2001], 58.) Sándor Klára meggyőzően mutatja be, hogy Thuróczy székelyei épp Kézai székelyeinek az ellentétjei: nem kevert népesség (tisztá hunok); írásuk nem átvétel, hanem ősi örökség. És közben eltűnnek a képből a románok. Talán csak nem azért, mert az már mégis csak sok lehetett Thuróczy számára, hogy a dicső szkiták még dicsőbb utódai, a székelyek, a vad és barbár románoktól tanulják el az írás mesterségét? Ugyanakkor Thuróczy eljárása szokatlan is, mert a budai udvarban mindenki számára köztudott volt Mátyás román származása, tehát abból, hogy a székelyek a románoktól vették át betűiket, egy kis humanista fantáziával akár még Mátyás eredeti népének a magasztalását is ki lehetett volna kerekíteni. Ahogy viszont Kézai nem dicsérte a székelyeket, úgy Thuróczy sem a románokat. Pedig „román kérdés” létezett a budai udvarban, és eljárásával, ha közvetve is, de állást foglalt benne Thuróczy. Bonfinitól tudjuk, hogy Mátyás esetében volt egy lejárató kampány, mely széltében-hosszában híresztelte Mátyás alacsony származását és idegen, román voltát: „Jól tudta, hogy ellenfelei lenézik alantas származását; széltében beszél, hogy oláh nemből született; egyesek korcsnak mondják, akit különböző nevű szülők hoztak a világra [épp mint Csaba és a székelyek kevert népe Kézainál – N. L.] elsősorban az innenső Magyarország főurai mondogatták, hogy nem kell túrni az oláh királyocskát.” (ANTONIO BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter [Budapest: Balassi Kiadó, 1995], 290.) Bonfini épp e rágalomok visszautasítására

vezette vissza Mátyás családfáját egészen a római Corvinusokig, hevesen tiltakozva a holló és a gyűrű-féle mese ellen, mely szerint Hunyadi János Zsigmond király és egy román bojárleány szerelemgyermeke lett volna. Bonfini tollán a románok ugyan rómaiakká nemesedtek, de Thuróczy eljárása mégis csak azt jelzi, hogy a magyar nemesi és humanista közvélekedésben kétszáz év alatt a románok igen erős presztízvesztéséget szenvedtek, míg a székelyek ezzel szemben jelentős presztízsnyerésre tettek szert. A székelyek írásáról nem is beszélve. A székely ábécé, írja Sándor Klára, a „hun örökség fontos bizonyítékává” vált, s „Mátyás udvarában a hunhagyományba ágyazva virágzott föl a székely írás kultusza. A szögletes székely betűk nem arra kellettek az udvarnak, hogy könyveket írjanak vele, hanem hogy ősi kultúrát mutassanak föl, s főként arra, hogy identitásképző szimbólumként, a történeti tudat formálásának eszközeként használják ki a benne rejlő lehetőségeket.” (113). Sándor Klára meggyőzően érvel amellett is, hogy a budai udvarban nem kitaláltak egy új írást, hanem csupán a már meglévő székely rovásírásnak biztosítottak nagyobb médiafelületet. Ezzel természetesen ellentmond annak a koncepciónak, melyet korábbi előzmények után (pl. Réthy László stb.) napjainkban legkövetkezetesebben Horváth Iván képvisel, azt tudniillik, hogy a székely rovásírás teljes egészében humanista koholmány.

Sándor Klára szerint a 15. század végi budai humanista udvarban megjelenő székely rovásírás-kultusznak nemcsak a már emlegetett *Nikolsburgi Ábécé* volt „terméke”, hanem az a székely rovásírásos naptár is, melyet az olasz hadmérnök és polihisztor, Luigi Ferdinando Marsigli mentett meg az elkallódástól 1690-ben.

A *Bolognai Rovásemlékként* (a kötetben: *Bolognai Emlék*) ismert forrásról Sándor Klára már közölt egy monográfiát 1991-ben. Jelen könyvének második, hosszabb része szintén a Marsigli-hagyatékban fennmaradt székely írásos emlék bemutatását tartalmazza az 1991 után született eredmények feldolgozásával és új értelmezésével együtt. Mielőtt a szerző magáról a forrásról szólna, részletesen bemutatja annak lejegyzőjét, Luigi Ferdinando Marsigli-t. Aprólékosan tárgyalja életútját, hosszasan elidőzve az 1690–1691 őszen és telén az erdélyi szorosok közelében, pontosabban a gyergyószárhegyi várban töltött időszaknál, mivel Marsigli ekkor szerezte meg azokat a forrásokat, amelyekről lemásolta a rovásírással készült emlékeket. A recenzensnek ezekhez a részekhez sok hozzáfűznivalója nincs, de egy apróbb észrevételt mégiscsak kénytelen megtenni. Sándor Klára azt írja, hogy Thaly Kálmán 1893-ban az Akadémiai Értesítőben kiadta Marsiglinak az erdélyi viseletekről készített rajzait, melyeket az olasz hadvezér szintén az 1690–1691. évi erdélyi hadjárat alkalmával gyűjtött. A helyzet ezzel szemben az, hogy Thaly csak a viseletalbum rajzaihoz készült olasz nyelvű magyarázó szövegeket ismertette, és azokat is csak kivonatossan. A huszonhét darabból álló, és a korabeli különböző erdélyi népek, és társadalmi csoportok (pl. anabaptisták) jellegzetes viseletét tartalmazó rajzok és az azokhoz fűzött magyarázatok sajnos a mai napig kiadatlanok.

A Marsigli-életrajz és gyűjtőmunka ismertetése után következik a rovásemlék bemutatása. Sándor Klára könyvének kétségtelenül ezek a legértékesebb részei. Eddig senki sem elemezte ilyen részletekbe menően, aprólékos mikrofilológiai munkával ezt a leghosszabb szöveget

tartalmazó rovásemléket. És ami még ennél is fontosabb: Sándor Klára mindent a helyszínen, Bolognában, a Marsigli-gyűjtemény vaskos 54. kötetét forgatva végezte el, szemben az emlék eddigi kutatóival (Sebestyén Gyula, Németh Gyula stb.), akiknek csak fényképfelvétel állt a rendelkezésükre. Sikerült is így komoly új eredményeket hoznia, melyek közül talán az a legfontosabb, hogy a rovásemléket nem egyedül jegyezte le Marsigli, hanem volt egy segítője is. A szerző a rovásemlék átírása, főleg a bibliai nevek kapcsán is fontos megállapításokat tesz, és azt a következtetést vonja, le, hogy az emlékek ezt a részét nem tanult egyházi írta (157).

A naptár elemzése és elhelyezése a többi ismert középkori naptáraink között ismét csak mintaszerű, ahogyan az ezekből levont következtetések is: a székely betűs naptár a csíziókhoz áll közelebb, nem egyházi vagy népi vallásos használatra készítették, hanem egész egyszerűen azért jegyezték le, hogy megőrkítsenek valamit ezzel az írással (201). Ezek után a szerző amellet érvel, hogy a naptár ferences kötődésű, majd azt igyekszik bizonyítani, hogy a székely naptár a 15. század második felében keletkezett. Ennek igazolására Sándor Klára hoz is néhány frappáns érvelt – pl. a székely naptár Szent Domonkos napját augusztus 5-ére jelzi, de ezt az emléknapot IV. Pál pápa augusztus 4-re tette át 1558-ban, tehát a naptár csak 1558 előtt keletkezhetett; vagy a *Bolognai Emlék ü* és *ö* grafémája a nikolsburgi és a székelydályai felirat hasonló betűihez áll közel. E két, kétségtelenül invenciózus érvehhez csupán annyit szeretnék hozzátenni, hogy Szent Domonkos ünnepének dátuma nem a székely írásos részben van, azaz nem rovásos betűvel jelölték a dátumot, hanem azt a latin betűsre fordító

kéz írta oda 1690-ben. Ezek után felmerül bennem a kérdés: vajon a dátum nem csak 1690-ben került oda? Ám ha ez így történt, akkor magyarázatra szorul az a tény, hogy miért tévesztette el a „fordító” egy nappal Szent Domonkos ünnepét, ha már jó száz évvel korábban augusztus 4-e volt ez a dátum? Az ü és ö graféma kapcsán figyelembe kellene venni, hogy tudtommal a székelydályai feliratnak nincs még megnyugtató megfejtése, ezért talán nem szerencsés azt mondani, hogy a felirat és a *Bolognai Emlék* két fent említett grafémája között kapcsolat van. Hisz maga Sándor Klára is azt írja, hogy „a bolognai ábécé és Kájoni e rövidebb, nem Telegdire visszamenő betűsora »rokon«. Azonos bennük az <ö>, <ü> és <r> jele.” (235.) Ha a *Bolognai Emlék* rokonait keressük, miért részesítjük előnybe a *Nikolsburgi Ábécét* Kájoni János ábécéjével szemben? Csak nem pusztán azért, mert a nikolsburgi a régebbi?

De a legnehezebb kérdés ezek után még mindig az, hogy miként maradt fenn és hagyományozódott ez a naptár kétszáz éven keresztül, úgy hogy semmi más nyomra nem maradt? Főleg azt nehéz nyomon követni és bizonyítani, hogy a székely naptár előképe egy, a 13. század végénél nem korábbi latin betűs és latin nyelvű naptár volt. Hogyan hagyományozódhattak ezek a naptárak? Kétszáz évig, vagy netán több ideig is őrizték azt a fát, amire rárótták a naptárt? Vagy lemásolták azt? Ki, mikor, hol? Ha Marsigli nem botról, hanem már valamely másolatról ismerte a naptárt, akkor valakinek tudnia kellett azt, hogy az egykor fára rótt naptár volt? Egyszóval ha megpróbáljuk a naptár keletkezését minél korábbra visszavezetni, elég ingoványos talajra érkezünk, és több kérdést nyitunk ki ezáltal, mint amennyit megválaszolunk. Nem lenne elfogadhatóbb a legegyszerűbb

magyarázat: a naptár a 17. század második felében keletkezett, a székely betűket tartalmazó fát (botot) maga Marsigli is látta, és valakinek a segítségével elkészítette az átíratot? Ezt a magyarázatot Sándor Klára meg is adja: „Marsigli Szárhegyen kapta a forrást, amit lemásolt. Kájoni János hagyatékából vették elő neki – a házfőnök három évvel a gróf ottjárta előtt halt meg Szárhegyen, ott is temették el. Kájoni [...] 1672-ben, szárhegyi házfőnökként állította össze néhány évvel később kinyomtatott kalendáriumának ferences és magyar ünnepekkel kiegészített naptárát, és 1673-ban másolta le a Lázár Imértől átvett Telegdi ábécét. A másik ábécénél [ebben vannak a *Bolognai Emlék* ö-jéhez és ü-jéhez hasonló betűk] nincs a másolás idejére utaló adat, de az sem történetelt sokkal korábban, vagy sokkal később. [...] Kájoni az 1672-ben, összeállított, magyar és ferences ünnepekkel kiegészített latin betűs naptárt – miután megismerte a székely írást – átírta székely betűkkel.” (247) Vagyis Marsigli ezt a naptárt másolta le.

Ezzel az elvarratlan szálaktól mentes koherens történettel azonban nem elég-szik meg a szerző. Igaz, ha ezt a hipotézist fogadjuk el, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy hová tűnt a „rovásbot”, s azt sem, hogy ki írta az emlék ábécéjét és bibliai neveit. (Mint láttuk, erről a személyről Sándor Klára azt írta, hogy nem volt tapasztalt egyházi.) Sándor Klárát láthatólag nem hagyja nyugodni az, hogy valamiféle kapcsolatot ne teremtsen a *Bolognai Emlék* és a *Nikolsburgi Ábécé* között, és az előbbit minél korábbra, lehetőleg a 15. század végére datálja. Ezzel azonban műfajváltási határhoz érkezik. Mindaz, amit a *Bolognai Emlék*ről leír, egészen addig, amíg azt nem akarja visszatuszkolni a 15. századba, kiváló kutatói munka,

remek mikrofilológiai elemzésekkel és komoly tudományos eredményekkel. Ám ami utána következik a monográfia utolsó lapjain Kapisztrán Jánossal, a ferencesek történetével, a *Moldvabányai Felirattal*, az számomra inkább novella, fordulatos cselekményszöveggel és érdekes szereplőkkel. A történetet részletesen nem fogom ismertetni, de csak javasolni tudom mindenkinek, hogy olvassa el, mert érdekes élményben lesz része. Megtudhatja belőle többek közt azt, hogy pontosan kik voltak azok a ferences szerzetesek, akik a régi Szkitában maradt magyarok megtérítése érdekében a 15. század második felében összeállították azt a székely írásos naptárt, melyet 1690–1691 telén Marsigli a szárhegyi kastélyban lemásolt. Távol legyen tőlem az ironia: úgy vélem, hogy minden jó tudományos elméletnek hasonló invenciózus sejtések sora rakja le az alapjait. A feltevéseket azonban majd

újabb alapos vizsgálódások lesznek hivatottak cáfolni, pontosítani vagy igazolni.

Sándor Klára kétségtelenül jelenleg a székely (rovás)írás legeruditusabb és egyben legelhivatottabb kutatója a Kárpát-medencében. Irigylésre méltó az az empatikus készség, amellyel a székely írás körül elburjánzott alternatív, avagy egyenesen dilettáns elméletekhez közelít, ahogy azokat bemutatja, majd, nem sértő módon, de könyörtelen, a tudományos gondolkodás módszereit messzemenően követő, logikával megcáfolja. A szerző legújabb könyve jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a székely írásról hiteles és tudományosan is megalapozott képet kaphassunk, és hogy ez a kép ne csak az akadémiai köztudatban, hanem a populáris regiszterben is ismertté és elfogadottá váljon.

Nagy Levente

Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában – Lichtsucher. Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa

Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához, 2017. október. Írta, összeállította Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017), 217 l.

A Magyar Nemzeti Múzeumban 2017–2018 fordulóján néhány hónapig volt látható a Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában című időszaki kiállítás. A Múzeum reprodukciókkal és – kisebb részt – saját gyűjteményeiből válogatott eredeti dokumentumokkal mutatta be azt a folyamatot, amely 1718-tól, Bél Mátyás magyarországi tudósok összefogását szorgalmazó első elképzelésétől 1825-ig, a Magyar Tudós

Társaság megalapításáig terjedt. A kiállítás koncepcióját a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya dolgozta ki egy nemzetközi tanácskozáshoz kapcsolódóan. A kiállítás anyagát hivatott bemutatni és erre ráépülő értelmezéseket adni a *Fénykeresők* című könyv.

A kötet felépítése világos és áttekinthető. Egy rövid bevezető tisztázza létre-

jöttének körülményeit, a kiállításához való viszonyát, és mindebből következően a műfaját is. Egy kiállítási katalógusnál többre, egy átfogó igényű forrásgyűjteménynél kevesebbre vállalkozik a magyar és német nyelvű, igényes megjelenésű kiadvány. A kötet alapkoncepcióját a *Bevezető* első mondata tisztázza: „[...] a 18. századi tudós társaságok, irodalom- és nyelvapoló egyesületek, olvasóköri, gazdasági és patrióta egyesületek, szabadkőműves páholyok hatékonyan szolgálták a reformeszmék terjedését, ösztönözték az irodalom és a tudományok fejlődését, hozzájárultak a társadalmi és politikai modernizációhoz, előkészítették a polgárosodás folyamatát, és felerősítették a nemzeti függetlenségre irányuló törekvéseket” (9). E szemléleti keretről alább még lesz szó. A *Bevezető* után a kötet tulajdonképpeni törzsét a *Források* fejezet tartalmazza, majd függelékek és mutatók következnek.

A *Forrásokhoz* lapozva főképp szöveges dokumentumokból, kisebbrészt egykorú rézkarcok és tárgyak képeiből, illetve ezekhez fűzött kommentárokból összeállított virtuális kiállítótérbe lépünk be. A szövegek hosszas idézése egy átlagos kiállítás-látogató számára bizonyára nehéz csemege lehetett, kötetben viszont jól használható ez a forrásgyűjtemény. Néhol azonban e kettős eredet visszaüt: A varázsfulvához készült díslettervek képei nem láthatók a kötetben (186–187).

Az egyes tételek bemutatása hét részre tagolódik. A kötet időrendben mutatja be a 18. századi „akadémiai eszmét”, azaz a hazai fontosabb tudóstársaság-alapítási kísérleteket, tervezeteket, javaslatokat és programokat. A következő rész Kommunikációtörténet címmel szintén kronológiai rendben ad válogatást a magyarországi tudományos és irodalmi folyóirat-alapí-

tásokhoz, illetve az ezek köré szerveződő társaságokhoz kapcsolható anyagból. A magyarországi tudósok külföldi tudós társaságokban betöltött szerepéhez köthető tételek a *Hálózatok* fejezetcím alatt találhatóak. A *Tudásmegosztás és nemzeti művelődés* című negyedik rész a tudományos és műkedvelő önképzőkörök, társaságok és egyesületek létrejöttének folyamatát szemlélteti. A kiállítási „tárgyak” második fele tematikus alcsoportokra, három titkos társasági témakörbe lett csoportosítva. Az *Ezoterikus hagyományteremtés a szabadkőműves mozgalomban* cím alatt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szabadkőműves vonatkozású nyomtatványokból és iratokból kapunk válogatást. A *Fel-fedezett titok* című rész, amely Pálóczi Horváth Ádám 1792-es szabadkőműves regényére utal, a titkos társaságok használati eszközeit, rítusait és szimbólumait megjelenítő tárgyait mutatja be. A polgári társadalom előkészítése című utolsó szakasz a szabadkőműves mozgalom magyar és magyar költődésű nevezetes személyeire, művészeire, tudósaira, támogatóira és közszereplőire hívja fel a figyelmet.

A *Források* egyes tételeinek szerkezete azonos, tipográfiai jól tagolt, könnyen áttekinthető. A kétnyelvű címsor és a szabatos leíróhely leírás alatt egy tömör, lényegre törekvő szócikk és/vagy kép található, majd német nyelvű összefoglaló és szakirodalmi hivatkozás zárja a tételt. Utóbbi kapcsán keletkezhet némi hiányérzet, mivel a bibliográfiai adatok mellől néhol hiányoznak a pontos oldalszámok. A rövidítve használt könyvészeti adatok a kötet végén külön bibliográfiában vannak feloldva. A szócikkekhez felhasznált szakirodalmat böngészve feltűnhet, hogy néhány közhasználatú, a szerkesztők által is bizonyosan ismert munka kimaradt.

Egy ajánló bibliográfiába biztosan beke-
rülhetett volna a nem túl nagy hazai sza-
badkőműves-irodalomból még például Ba-
lassa József (*A szabadkőművesség története*
[Budapest: Hermit Kiadó, 2013]), Berényi
Zsuzsanna Ágnes (*Budapest és a szabadkő-
művesség* [Budapest: Argumentum Kiadó,
2005]), Jászberényi József (*A magyarorszá-
gi szabadkőművesség története* [Budapest:
PrintXBudavár, 2005]) és L. Nagy Zsuzsa
(*Szabadkőművesek* [Budapest: Akadémiai
Kiadó, 1988]) munkái, továbbá a *Rubicon*
folyóirat tematikus száma (2010/2). A kötet-
ben nincs név- és tárgymutató, de e segéd-
eszközök hiányát enyhíti, hogy az MTA
Könyvtárának Repozitóriumában szaba-
don elérhető és könnyen kereshető a kötet
szövege: <http://real.mtak.hu/70928/>.

A *Függelék* összesen nyolc táblázatot
és listát tartalmaz. E mellékletek a kötet
szempontjából fontos adatokat foglal-
nak össze rendszerszerűen: korabeli
magyarországi vagy magyar kötődésű
folyóiratok, tudós társasági tagok és sza-
badkőműves páholyok adatait, illetve
szimbólummagyarázatok közölnek. A
listák nem súlyoznak, csak adatolnak,
így nincs kommentálva, hogy a Götting-
eni Tudós Társaság vagy a Royal Society
tagsága valójában milyen tudományos
elismerést jelenthetett. A *Szabadkőműves*
páholyok Magyarországon (1749–1795) című
táblázat a működés helyszínét, a páholy
nevét és az alapítás évét adja meg – régi,
80–100 éves szakirodalom, Jancsó és Abafi
alapján. Hogy tényleg megbízhatóan hasz-
nálható legyen egy ilyen táblázat, ahhoz
nemcsak frissebb adatok felvétele, hanem
elsősorban a megszűnés vagy szünetel-
tés évének megadása is szükséges lenne.
Így ugyanis lehetetlen megítélni, hogy
egy adott időszakban valójában hány pá-
holy működött. Például a pozsonyi Zur

Verschwiegenheit (A hallgatagsághoz)
páholy 1783–1784-ben Budára költözött, a
táblázat alapján viszont úgy tűnik, mint-
ha nem egy, hanem két páholyról lenne
szó. Megjegyzendő azonban, hogy a páho-
lyok bezárásának évét nehezebb megadni,
mint az alapításét, mivel II. József páho-
lyokat összevonó rendeletei, majd I. (II.)
Ferenc tiltásai miatt több szervezet illegá-
lisan folytatta működését.

A kötet *Forrásokban* bemutatott tété-
lei, mint fentebb szó esett róla, formaliz-
ált szerkezetben, szócikkszerűen vannak
megírva. Emiatt katalógus- vagy lexikon-
szerűek a kötet tárgyleírásai, noha a ki-
adványnak természetesen nem feladata a
lexikális, átfogó igényű feldolgozás. Egy
szócikk írója alapesetben nem végez ku-
tatómunkát és értelmezést, hanem a min-
denkori tudományos közvélekedést írja
meg, kényszerűen rövidítve. A jelen forma
ezért nem adhatott elegendő teret a szóban
forgó kötet szerzőinek sem. Bitskey Éva
fontos, revelatív tanulmányt közölt Josef
Kreutzinger 1808-as Kazinczy-portréjá-
nak átváltozásáról az *Irodalomismeretben*
(2017/4, 90–98), ennek eredményeit most
szűk egy oldalon foglalta össze (90–91). E
kötetben ez mégis soknak tűnik, ha a kö-
vetkező tétellel vetjük össze, amely szin-
tén egy Kazinczy-portré: egy Kininger
nyomán készített metszet, amelynél már
csak a tárgy és a lelőhely azonosításához
minimálisan szükséges adatsor található
meg. Helyeselhető, ha a kevésbé ismert
személyeket hosszabban mutatják be, ám
ilyen munkáknál mindig kérdés, hogy ki
számít ismertnek, azaz ki a feltételezett
olvasó. Perliczi János Dánielről viszony-
lag hosszabb szöveg olvasható (63–64), de
Rumy Károly Gyögyről csak annyi infor-
mációt kapunk, hogy a Göttingeni Tudós
Társaság levelező tagja volt (61).

A forrásleírások kényszerű tömörsége miatt el-eltűnik a felhasznált szakirodalom esetleges bizonytalansága, a benne foglalt érvelési sor bemutatása, megítélhetősége – ez még akkor is így van, ha a lehető legjobb szakirodalmi válogatást kapjuk, a téma avatott értőinek idézésében.

Ugyanígy nincs helye az egykorú megnyilatkozások kritikus olvasatának. A kötet szinte kizárólag nyilvánosságra szánt szövegekből válogat: önelbeszélések, programírások, pályázati anyagok mellett még a szabadkőműves szövegek is egy szűkebb nyilvánosságnak készültek. Ez összességében a kiállítások kultikus hangját, és a reformeszmék és felvilágosodás felé vivő történeti elbeszélések narratíváját alkotja meg. A *Bevezető* fentebb idézett első mondata egymás mellett futó, egymást felerősítő folyamatokként szemléli a társaságok, a tudósok, a szerkesztők és a szabadkőműves páholyok tevékenységét. Nem az kérdéses, hogy a kötet hősei valóban keresték-e a fényt, szolgálták-e a tudományt és a nemzeti közösséget, hanem az, hogy csak kizárólag ez motiválta-e őket. Nyilvánosságra szánt szövegek önelbeszéléseiből ez nem megítélhető. Elsősorban a személyes érvényesülésre, a közéleti és tudományos karrier építésére, vagy akár egy értelmiségi életpálya lehetőségére gondolnék, de a véletlenek és a divat szerepére is. A szerteágazó történet-szálak kusza hálózata bizonyára árnyaltabbá tenné a *Fénykeresőket*.

Szintén az alapkonceptiót érinti a szabadkőművesség jelentőségének kérdése. Pontosabban az, hogy e mozgalom valódi jelentőségére nem kérdez rá a kötet. A könyv szabadkőműves szimbolika nyelvén értelmezhető címe, Salamon tornyának építését ábrázoló borítója, a belső lapok szabadkőműves ornamentikája

átfogó értelmezési keretet ad a kötet tartalmához. A könyv a szabadkőművesség fényében láttatja a 18. század többi szerveződését, haladónak ítélt törekvését is. A nem szabadkőműves tematikájú fejezetek is e szemléletet tükrözik. A *Hálózatokban* bemutatott Vay Miklós szerepéről ez olvasható: „Az optikai műszerkészítés terén elért eredményeiért 1787-ben a korai brit szabadkőművesség egyik központjának számító Royal Society tagjává választotta.” (70). Majd ugyanezen az oldalon a Royal Societyről ez: „A bizonyítékokon, megfigyeléseken és kísérleteken alapuló tudományos gondolkodás eszméjét hirdette alapítása óta.” Érzésem szerint összecsúszik két különböző jelenség. Egyrészt, hogy a Royal Society a mai értelemben vett tudományos módszertant ismerte el, másrészt, hogy e társaság tagjai sok egyéb társadalmi szerepük mellett szabadkőművesek is voltak. De a kettő nincs ok-okozati összefüggésben. A „bizonyítékokon, megfigyeléseken és kísérleteken alapuló tudományos gondolkodás”-ból sem következik zökkenőmentesen a szimbolikus világkép, a „Világegyetem Nagy Építőmesterébe” vetett hit, hogy az alkímiáról mint áltudományról ne is beszéljünk.

A szabadkőműves mozgalom fontosságát nem egyszerű megítélni. Néhány jó régi könyv és újabb tanulmány olvasható a témáról, de hiányzik egy új, átfogó igényű kritikus szemléletű történeti munka. Jelenleg leginkább az egykori szabadkőművesek szövegeit idézzük hiteles forrásként Kazinczytól Abafig, miközben a történeti kutatást nehezítik a piacra termelő bulvárírók vagy a kutatási témájuk jelentősége iránt elfogult szerzők. Újra érdemes lenne rákérdezni, hogy valóban minden fontos és haladó 18. századi eseményt szabadkőműves személy vagy a

szabadkőműves mozgalom irányított-e. Logikailag most csak ez az állítás tartható: minden fontos és haladó 18. századi hazai eseményben részt vett olyan személy is, aki több más társadalmi szerepe mellett szabadkőműves is volt. Varga Kálmán szavaival: „Semmi nyomát nem találjuk a történelemben annak, hogy a szabadkőművesek a kiélezett politikai helyzetekben egy táborba tömörültek volna. Az osztály-, politikai vagy nemzeti szolidaritás szinte mindig erősebbnek bizonyult a szabadkőművesek szolidaritásánál.” (*Rubicon*, 2010/2, 42.) E társadalmi kötődés a legfennköltebb és legegyszerűbb eszmét, az emberek közötti egyenlőséget sem hagyta érvényesülni. A miskolci páholy 1785-ös taglistáján (*KazLev*, XXIV, 385) a világi karakter is szerepel: vármegyei vezetőkől, városi előljárókból, birtokosokból és kato-

natisztekéből áll a lista – társadalmi rang nélküli személy nincs a listán. Az angol Nagypáholyt 1717-es alapításakor még egy középréteghez tartozó gentleman vezette, négy évvel később már Montagu második hercege. Innentől kezdve valamennyi nagymester arisztokrata volt, s egyúttal divatba jött a szabadkőművesség (Hahner Péter, *Rubicon*, 2010/2, 24–25).

A mozgalom önmisztifikáló elbeszéléseit időszerű lenne leváltani egy forráskritikai attitűddel és mikrotörténeti, társadalomtörténeti szemlélettel újraírt elbeszélésekre. Nem kizárt, hogy ez az értelmezés is különös jelentőségűnek mutatná a szabadkőműves mozgalmat: egy hatékony identitásmintát felkínáló szimbolikus világra nyitná rá a tekintetünket.

Orbán László

Berki Tímea: A román irodalom magyar bibliográfiája, 1970–1980

Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Egyesület, 2017, 355 l.

Berki Tímea a nyelvi és kulturális határátlépéseket és a határidentitásokat kutatja. Ennél persze tágasabb és sokszínűbb az kutatási keret, amiben mozog, de egyértelműen kirajzolódik a román–magyar kulturális kapcsolatok iránti szakmai érdeklődése. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megvédett doktori disszertációjában 19. századi erdélyi irodalmi kapcsolattörténeteket vizsgált. Ennek szerkesztett változata *Magyar–román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében. Értelmiségtörténeti keret* címmel, hiánypótló kötetként jelent meg 2012-ben, az Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadásában.

Foglalkozik a kolozsvári egyetemen tanuló és dolgozó románokkal, az egyetem oktatóinak összetett identitásaival, s ír a román irodalom magyar fordításairól.

Jelentős rész szól a legismertebb román költő, Mihai Eminescu korai magyar recepciójáról. A román irodalomban ma is töretlen népszerűségnek örvendő Eminescut „már a 19. századi első magyar Eminescu-értelmezések alapján is »a legnagyobb magyar költő«, azaz Petőfi Sándor román nemzeti irodalmi megfelelőjé[nek]” tekintették (BERKI Tímea, „Arany János életműve a magyar–román irodalmi kapcsolatok történetében”, *Tiszatáj* 71, 3. sz. [2017]: 114.). A román nyelvű Arany János-fordítások-

ról írva Berki megjegyzi, hogy éppen a két irodalom közötti megfeleltetések fordításra való hatása (illetve az egyes költők nemzeti kánonokban elfoglalt helye) adhat magyarázatot a román Arany-fordítások másodlagosságára a Petőfi-fordításokkal szemben. Ez egyben a szerzőnek az a tanulmánya, amelyben a másik oldalról, azaz magyar mű román recepciója tekintetében is megvizsgálta a magyar–román kulturális kapcsolatokat. Érdekes, hogy az első román Arany-fordítás ugyanabban a Iosif Vulcan által szerkesztett, eleinte Pesten, majd Nagyváradon megjelenő lapban, a *Familiában* jelent meg 1887-ben (115), amelyben Eminescu legelső verseit publikálta 1866-ban – így a román költő elsőként a magyarországi román nyelvű irodalmi kontextusba került be (12). Az érdekességén túl azonban a 19. századi magyar–román kulturális kapcsolatok és irodalmi transzfer mechanizmusai is feltárhatók, ahogyan ezt a szerző meg is tette az említett kötetben és számos tanulmányában.

Legfrissebb kötetében szintén a két nyelv, kultúra és irodalom közötti kapcsolatok foglalkoztatják, azonban kilép eddigi kutatási korszakából, a 19. századból, illetve a 19–20. század fordulójából, miközben egy új műfajt is kipróbál *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1970–1980* című kötet összeállításával. A magyar–román kétnyelvű könyv előszavát Ioana Bican román irodalomtörténész, kritikus, fordító, komparatista írta. Azt gondolom, hogy ezt a munkát – a műfaji és időbeli távolság ellenére – érdemes Berki korábbi kutatásai felől is nézni, hiszen gondolatébresztő és termékeny párhuzamokat lehet találni.

A bibliográfiával Berki Tímea, ahogy a bevezető tanulmányban írja, Domokos Sámuel munkáját folytatja, aki 1966-ban adta ki a román irodalom magyar nyelven való

megjelenését, és implicit módon a magyar–román kapcsolattörténet alakulását dokumentáló gyűjtésének első részét, *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1831–1960 (1961–1965)* című kötetet (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1966). A címben szereplő két évszám páros feloldása az, hogy Domokos 1960-ig dolgozta fel a folyóiratokat és napilapokat, a zárójelben szereplő évszámok pedig az önálló kiadványok áttekintésére vonatkoznak. Folytatása 1978-ban jelent meg, ebben Domokos egy újabb évtized bibliográfiáját készítette el, az 1960–1970-es éveket, tehát a már vele kortárs irodalmi mozgásokat is dokumentálta (DOMOKOS Sámuel, *A román irodalom magyar bibliográfiája 1960–1970* [Bukarest: Kriterion Kiadó, 1978]). A második kötet előszavában az első rész mind a magyar, mind a román sajtó általi pozitív recepciójáról is írt, amely a munka szükségességét látszott igazolni: az irodalomtörténészek és a fordításirodalomban tájékozódni kívánók egyaránt hasznát vették. Kiemelte, hogy míg az első kötetben 438 író szerepelt, az 1960-as évek bibliográfiájában már mintegy 700. Ez abból is következett, hogy ekkor a román–magyar könyvkiadási megállapodással intenzívebbé és szervezettebbé vált a két irodalom kapcsolata. Ám Domokos arra is felhívta a figyelmet, hogy ekkorra egyre gyakoribbá vált a jelentősebb román írók gyűjteményes kötetekben való megjelenítése (5–9).

Első kötetének előszavában Domokos Sámuel is keresett egy elődöt, Veress Endre 1930-as években megjelentetett román–magyar bibliográfiáját (VERESS Endre, *Bibliografia româno-ungară. Români în literatura ungară și ungurii în literatura română: 1473–1878*, I–III. köt. [Bukarest: Cartea Românească, 1931–1935]), amely azonban csupán a kötetben megjelent mű-

veket dolgozta fel, és nem lépett tovább a 19. század közepénél. Berki bevezető tanulmányában maga Domokos válik előddé, és az általa használt bibliográfiai struktúra is átöröklődik kisebb változtatásokkal. Mielőtt részletesebben írok a bibliográfia használatának lehetőségeiről, illetve azokról a kapcsolat-, társadalom- és eszméletörténeti kontextusokról, amelyeket kinyit, és amelyekről Berki ír a kötet remek előszavában, a szerkezetéről beszélnek.

Domokos és Berki egyaránt két nagy egységre osztotta kötetét, ahogyan azt a bibliográfiák elején található *Útmutató* fejezetek is szemléltetik. A bibliográfiák első részében a népköltészetet dolgozták fel a *Gyűjtemények*, *Fordítások*, valamint a népköltészetéről szóló *Tanulmányok* bontásában. Ezt követi az *Irodalom* (Berkinél: *Irodalom, kapcsolattörténet*) egység, három alegységre bontva. Elsőként a *Gyűjtemények* kerülnek sorra, Berkinél először időrendi sorrendben a román szépirodalmi gyűjtemények, majd az olyan antológiák, amelyek nem a román irodalomra korlátozódnak, de szerepel bennük legalább két román szerző műve. Ezt követi az *Általános rész*, melynek *Irodalomtörténet* alfejezetében az útmutató szerint található az irodalomról és az irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányok. Az előbbiben található például Beke György interjúkötete, amelyre Berki gyakran hivatkozik bevezető tanulmányában. Az 1972-ben megjelent, *Tolmács nélkül* című könyv Beke 56 íróval készített interjúit tartalmazza. A munka „a magyar–román közös múltra, személyes élettapasztalatokra, a kapcsolatok működésének hogyanjára és miértjére kérdez rá annak érdekében, hogy a mások/másik megértése által létrejöjhessen a mi/saját megértése” (13). Az *Irodalmi kapcsolatok* alegységben szintén számos Beke által

készített interjú jelenik meg. Az *Általános rész* *A román nyelvről* szóló tanulmányok zárják. (Domokos második kötetében van egy *Mai irodalom* alegység is, ugyanis, ahogy korábban utaltam rá, a vele kortárs irodalom bibliográfiáját is elkészítette.) Végül a második nagy egység részeként következik az utolsó alfejezet, a betűrendbe sorolt írókkal (*Írók*). Azok a szerzők kaptak önálló szócikket, akiknek legalább egy írása megjelent magyar fordításban. Azok is önállóan szerepelnek, akiknek nem jelent meg ugyan magyar fordítása, de több tanulmány szól róluk, vagy bekeverültek összefoglaló irodalomtörténetekbe, bontásba nem került antológiákba.

A szerző által összeállított útmutatótól némileg eltér a kötetnek mind a tartalomjegyzékbeli, mind a szövegbeli tördelése (és az útmutatóban még szereplő cím- illetve alcím-számozások is eltűnnek a szövegben). Itt ugyanis úgy látszik, mintha az egyes írókról szóló szócikkeket összefoglaló *Írók* egység nem a második nagy egység, az (2.) *Irodalom, kapcsolattörténet* része lenne, ahogy az az útmutatóban szerepel – számozás által is egyértelműsítve – a (2.1.) *Gyűjteményekkel* és az (2.2.) *Általános résszel* egyenrangúan „2.3. számozással” (38–39), hanem egy önálló harmadik egységet képezne, azaz a szakozás hierarchiájában egyenrangú lenne a *Népköltészet* és az *Irodalom, kapcsolattörténet* egységekkel. Hasonló problémát jelent az, hogy míg az útmutatóban az áll, hogy „az *Irodalom, kapcsolattörténet* (azaz a második nagy) egységben, „az *Általános rész* *Irodalomtörténet* fejezetében található az irodalomról és a román–magyar irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányok időrendben [...]. [a]z *Általános rész* a román nyelvről írt tanulmányokkal zárul” (38), addig a tördelés és tartalomjegyzék egy

másként tükrözi. A *Gyűjtemények* és az *Általános rész* a betűméret, illetve a tartalomjegyzék szerkezete alapján is az útmutatónak megfelelően egyenrangú. Viszont velük egyenrangúnak tűnik a betűméret és a tartalomjegyzék alapján az *Irodalomtörténet* és *A román nyelvről* egység is, ami az *Általános rész* alá kellene hogy tartozzon. (Az *Általános rész* cím alatt rögtön az *Irodalomtörténet* cím következik az 54. oldalon, szerencsés esetben a két cím közötti hierarchiát a betűméret, az eltérő formázás is jelölné, de ebben az esetben ugyanolyan a két cím.) A fentebb idézett résszel ellentétben a román–magyar irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmányokat összefoglaló egység szintén egyenrangúnak látszik az *Általános résszel* és az *Irodalomtörténettel* is, míg az útmutatóban leírt hierarchia szerint így kellene kinéznie: (2.) *Irodalom* / (2.2.) *Általános rész* / (2.2.1.) *Irodalomtörténet* / (2.2.1.1.) *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*. Mindezek elsősorban átláthatósági problémát okoznak, ami következtében ha például egy digitalizációs projekt keretében a bibliográfia valamilyen kereshető adatbázisba kerülne, téves szakozáshoz, az egységek/alegységek hierarchiájának rossz – vagy legalábbis az *Útmutató* fejezetben leírtakkal nem kongruens – megállapításához vezethet. Ezeket azonban minden bizonnyal egyszerű lesz korigálni akár egy második kiadásnál, akár a kötet digitalizációja esetén. Az alegységeken belüli további bontások (például műfaji) egyébként átláthatók és következetesek, ahogy az egyes írói szócikkek is, a kötet könnyebb használatát névmutató egészíti ki. Tiszteletre méltó munka az is, hogy a szerző igyekezett azonosítani a fordítások címeit a művek eredeti, román címével. Berki az adatgyűjtéshez az Állami Központi Könyvtár kéthavonta kiadott, a Ro-

mániában megjelent címeket felsorakoztató bibliográfiáját használta. (Domokos második kötete 1970-el zárul, Berki azonban nem 1971-től, hanem 1970-től kezd, ugyanis a könyvtár központi kiadványa egyes címeket késéssel közöl, ugyanakkor Domokos kötetében bizonyos címek nem szerepeltek, ezért vált szükségessé az 1970-es adatok revíziója és kiegészítése.) A munka alapjául szolgáló bibliográfia, illetve benne „megjelentett könyvészeti utalások kevésbé figyelnek arra, hogy a más nyelvű irodalmakból fordított szövegek eredeti címét is feltüntessék [...], ahogy a magyarul közölt tanulmányok, cikkek, értekezések esetében sem pontosították minden esetben, hogy a román szerző eleve magyarul írta-e a szövegét vagy fordításról van szó” (9–10). De a folyóiratok gyakorlata – a szerző az *Utunkat* és *Korunkat* hozza fel példaként – is azt mutatja, hogy a román költők verseit magyar címmel közölték a szerző és fordító nevével együtt. Mindezek a tényezők megnehezítették az eredeti címek visszakeresését.

A könyvészeti adatok alapos összegyűjtésén túl Berki Tímea bevezető tanulmányában számos értelmezési lehetőséget nyit meg a román–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok értelmezésére az 1970-es évek romániai totalitárius rendszerében. Miközben felvázolja az intézménytörténeti alakulásokat, nem kerül el a figyelmét a gazdasági és a politikai változások sem. 1969 és 1974 között a könyvkiadás megélnékvült, a könyveket igyekeztek a társadalom minden rétegéhez eljuttatni, számos fórum volt a román irodalom magyar nyelvű megjelenésére, de a nemzetiségi irodalmak román nyelven való megjelenésére is (12). Ahogyan Berki utal rá, míg az 1970-es években komolyan kiépített intézményi kapcsolatok

biztosították a román és magyar irodalom közötti kapcsolattartást, a 19. század elején – de a második felében is gyakran – „a fordítók szórványos, vidéki lapokban publikált tolmácsolásai vagy szerzők elrejtett, kéziratban maradt értekezései jellemezték” (11). Ezen a ponton indokolt lehet röviden kitekinteni Berki Tímea 19. századra vonatkozó kutatásaira. A folyóiratok szerepe a század végére jelentőssé vált, és sokszor az esetlegességen túllépve láthatóságot biztosított a fordításoknak is. A már említett Iosif Vulcan például a 19. század végén *Familia* nevű lapjával aktívan részt vett ennek megváltoztatásában. De, amint Berki egy másik tanulmányából kiderül, a 19. század végén a kolozsvári egyetemen tanító, hibrid identitását a névhasználatával is jelző Moldovan Gergely / Grigore Moldovan is szerepet vállalt a kulturális kapcsolatteremtésben. Az egyik legjelentősebb korabeli kolozsvári folyóiratnak, a *Magyar Polgárnak az alapító-szerkesztője*, K. Papp Miklós megjelentetett egy *Koszorú a román népköltészet virágaiból* című kötetet, amely Moldován/Moldovan fordításait tartalmazta. (Lásd BERKI Tímea, „From Grigore Moldovan to Moldovan Gergely. A Career in Homeland”, *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 2, 3. sz. [2012]: 157.)

Visszatérve a 20. századba, az 1970-es években létrejöttek olyan új romániai magyar kulturális fórumok, mint a Kriterion Könyvkiadó vagy *A Hét* című folyóirat, és elindult a román televízió magyar adása is. Az összehasonlító irodalomtudomány is elkezdte megteremteni saját (egyetemi) intézményeit és lapjait, mind magyar, mind román vonatkozásban (13). Itt is érdemes lehet egy mondat erejéig visszacsatolni a 19. századba és a Kolozsváron Meltzl Hugó (Hugo von Meltzl) és Brassai Sámuel által szerkesztett legelső komparatiztikai

lapra, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokra*, amelynek jelentősége nem csupán abban állt, hogy egyenrangúnak tekintette az összes nyelvet és nyelvjárást, s poliglottizmusra törekedett a lapszerkesztésben, hanem egy rendkívül szerteágazó (kulturális) kapcsolati háló létrehozásában, amelynek tagjai voltak az olyan román–magyar hibrid identitású, a kolozsvári egyetemen is tanító emberek, mint az említett Moldován/Moldovan vagy Grigore Silași/Szilasi Gergely. (Erről újabban lásd: BERKI, *Magyar-román kulturális kapcsolatok...*, 154–174 [a Meltzl Hugóról szóló alfejezetek] és T. SZABÓ Levente tanulmányait, pl. „Negotiating World Literature in the First International Journal of Comparative Literary Studies. The Albanian Case”, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologica* 2 [2012], 33–52; Uő, „Cultural Brokers, Forms of Hybridity and the Emergence of the First International Comparative Literary Journal”, *Philobiblon* 2 [2017], 67–80.)

Az 1970-es években az irodalom, a műfordítás, a román irodalom külföldi megismertetésének lehetőségei megsokszorozódnak látszanak, de Berki érzékenyen figyelmeztet az ellenmozgásokra is: a cenzúra megszüntetése ellenére tovább működő ellenőrzésekre, a Művelődési Minisztérium alá tartozó Kiadói Főigazgatóság korlátozásaira, a kiadói tervek megvalósításának indoklás nélküli ellehetetlenítésére. De ugyanolyan fontos tényező az 1973-as papírkrisis is, amely következtében a román kommunista párt éppen az irodalom médiumának, a papír fogyasztásának ésszerűsítését rendelte el (11).

Az évtizednyi anyagból kiderül, hogy a népköltészetet háttérbe szorítja a kortárs irodalom iránti érdeklődés (20), a szépirodalmi alkotásokat pedig elméleti szövegek

egészítik ki (21). A politika megmutatkozik abban is, hogy számos olyan szerző van, aki politikai költészeti alkotással kerül be a bibliográfiába (20), míg „a leggyakrabban fordított szerzők a román irodalmi élet vagy politikum fontos hatalmi pozícióit betöltő személyei is egyben” (21). A fordítást (kultur)politikai aktusként értelmezve a bibliográfia adalékokat nyújthat tágabb kontextusban két szocialista ország, Románia és Magyarország művelődéspolitikájához is: kiket fordítottak, a romániai és a magyarországi kiadók milyen műveket rendeltek meg, hogyan lesz egyre jelentősebb a lektorok szerepe, és ezzel egy időben hogyan válik egyre fontosabb szemponttá a fordítások minősége. A román–magyar kapcsolatok egyaránt értelmezhetők román és romániai magyar, illetve román és magyarországi kapcsolatokként. Ugyanakkor a romániai magyar és magyarországi kapcsolatok is felfedhetők egy-egy kiadói közreműködésből. Az irodalomközvetítésben a romániai Kriterion Kiadónak van hangsúlyos szerepe, amely a két ország között egyezmény fejében az Európa Kiadóval működött együtt, melynek közvetítésében 756 románról magyarra fordított mű 6 143 593 példányban jelent meg Magyarországon (18).

A kapcsolattörténet intézményi és személyes szinten egyaránt értelmezhető. Akár az egyes szerzői szócikkek alapján is (át)láthatóvá válhat, hogy ki kit fordít, de a bibliográfiában is megtalálható és Berki által az bevezetőben részletesen tárgyalt Beke György-kötet segítségével mind az író-fordító párosok, mind az írói barátság fogalma és annak alakulása is megismer-

hető. Voltak olyanok, mint Lévay Lajos és Ion Brad, akik egymás műveit fordították, ezáltal aktívan, folyamatosan új (eredeti vagy fordított) kötetekkel vettek részt az irodalmi életben. Mások egymás lefordított kötetéhez írtak előszót – magyar szerzők román szerzők műveihez és fordítva. Ez a kölcsönösség, két író közötti kapcsolat nem volt mentes a politikától, az átpolitizáltságtól, két szocialista ország közötti barátság és békés együttélés ideológiájától, ahogy erre Beke több interjúalánya is reflektált (16). A többnyelvű közegben mozgók stratégiái, felvett szerepei, többes kötődései is láthatóvá válnak. Az 1970-es évek romániai magyar írói több státuszban jelentek meg: a román irodalom tolmácsolóivá váltak (18), romániai magyar íróként és a román irodalom fordítójaként is megjelentek mind a romániai, mind a magyarországi könyvkiadásban (20).

A Berki Tímea által összeállított bibliográfia és a számos továbbgondolási lehetőséget felvillantó bevezető tanulmány nagyon fontos vállalkozás, amely remélhetőleg számos irodalom-, társadalom- és kapcsolattörténeti kutatásnak lesz a kiindulópontja. A bibliográfia folytatására kétségkívül van igény. Ahogy szükség van Meltzl, Moldovan/Moldován és számos más 19. századi, több nyelv és kultúra között mozgó, olvasó, fordító ember történetének megismerésére, ugyanúgy szükség van a 20. és 21. századi román–magyar kulturális kapcsolatok feltárására, elemzésére. Mind a totalitárius Románia esetében, mind pedig a jelen viszonyai között.

Szabó-Reznek Eszter